

SOCIETAT

Dolors Comellas

Una font primària de l'exili infantil femení de 1939

Ernest Gallart i Vivé

Darrerament, des del Vallès Occidental se segueix aprofundint en el coneixement, l'estudi i l'anàlisi de la Guerra Civil Espanyola de 1936-1939 i en les seves conseqüències. Ja no són únicament els investigadors i els centres de recerca, sinó que s'hi afegeixen institucions i entitats econòmiques. En són una prova les exposicions *Imatges inèdites de la Guerra Civil (1936-1939)* presentada a Sabadell per la Fundació Caixa de Sabadell o *Retirada! La tragèdia de l'exili*, que se celebra a Terrassa organitzada pel CEHT i per l'AHCT.

Des de Castellar del Vallès, la Guerra Civil Espanyola de 1936-1939 en un sentit ampli sempre ha estat un centre d'interès dels historiadors locals, de la Regidoria de Cultura i de l'Arxiu Municipal (AMC) que han donat tota mena de suport a la recerca de projectes sobre aquesta temàtica. A més del *Congrés sobre l'Exili, l'Internament i la Deportació dels Republicans Espanyols (1939-1945)*, *Recerca, Revista d'història i ciències socials i humanes de l'AMC*, en els seus primers números, ha dedicat un nombre considerable de pàgines a aquests esdeveniments. També s'ha impulsat la recopilació de fons documentals basats en fonts orals sobre l'exili local. No cal dir que ha estat sempre una prioritat bàsica de l'AMC no perdre aquest capital humà dispers i fragmentat geogràficament per raons històriques, però indispensable per bastir una historiografia local. Un cop acabat el seu tractament historiogràfic i arxivístic, aquestes fonts primàries seran dipositades per a la consulta. Mentrestant, es procura oferir-ne avenços dins les activitats de difusió cultural que realitza l'AMC.

Un testimoniatge prou interessant sobre l'exili infantil és l'experiència vital de Dolors Comellas i Llinares nascuda a Castellar del Vallès l'1 de setembre de 1926, soltera, la petita dels tres fills del matrimoni Comellas - Llinares. Dolors Comellas realitza els estudis bàsics, dels quatre fins als deu anys, a l'escola de les Germanes Dominiques de Castellar del Vallès. Encetada ja la guerra, els reprèn durant tres o quatre mesos a les escoles nacionals del grup Emili-Carles Tolrà. Un cop acabat el conflicte, treballa a l'agricultura, a can Viñals, i un any i mig a la fàbrica la Seda. Després, de teixidora a l'empresa Tolrà, des del 23 de novembre de 1942 fins al 29 de setembre de 1984. Militant d'ERC, té una visió transcendent de l'existència i s'esforça a mantenir viva la memòria de la deportació republicana als camps d'extermini nazis participant de la FEDIP.

Els orígens familiars paterno es troben al Vallès Oriental, a Granera, on els avis, camperols, Vicens Comellas i Agnès Clapés, es van traslladar a Castellar del Vallès i el fill dels quals Camil Comellas Clapés (Granera, 4-3-1879 - Castellar del Vallès, 21-11-1956) va esdevenir pare de la informadora. Militant de la Unió de Rabassaires, professionalment es dedicava als treballs del bosc per compte propi.

Per banda de mare, a Finestrat, Alacant, des d'on els avis materns, Jaume Llinares Lloret i Maria Pascual Llinares, un picapedrer i una mestressa de casa, van emigrar a Catalunya, també a Castellar del Vallès. La seva filla

Josepa Llinares Pascual (Castellar del Vallès, 12-2-1883 - 23-8-1963), es va dedicar al treball en diferents empreses del tèxtil local.

El testimoniatge, un relat de vida, procedeix de la transcripció d'un enregistrament d'història oral dipositat a l'AMC i correspon al testimoni de les seves experiències durant la guerra civil enregistrat els dies 20, 21 i 22 de novembre i de la revisió del text, el 24 de novembre de 2001.

El testimoniatge de Dolors Comellas presenta uns trets personals que s'ajusten perfectament a la mostra establerta de testimonis que s'utilitzen per a l'estudi de l'exili des de l'àmbit local de Castellar del Vallès, tant pel que fa als aspectes històrics, com als participatius i als biològics. La testimoni és subjecte dels esdeveniments que refereix, adopta una absoluta predisposició a testificar i a participar de l'elaboració de la història de vida, amb una capacitat de reflexió sobre la seva pròpia experiència vital i sobre els esdeveniments que va viure durant la joventut, alhora que una notable habilitat per entendre la dimensió social dels records personals i situar-los en un context històric i social. Evidentment, aquest tipus d'informadors presenten algunes singularitats, atès que en l'actualitat són persones d'edat considerable, mentre que en l'època en què van tenir lloc els fets, eren molt joves. Ambdós factors determinen i expliquen els resultats de la seva testificació, tot i que, per raons biològiques, són tipològicament els testimonis estàndards amb els quals es pot treballar.

El text és, formalment, una història de vida que refereix una part del període vital de la informadora, concretament una visió infantil i femenina, de l'èxode de 1939. Participa de l'exili de base, el més genèric i habitual, el de cents de milers d'exiliats que s'adreçaren cap a la frontera francesa i presenta trets genèrics i comuns, tot tenint en compte les especificitats de cada cas, i permet acostar-se indicativament al col·lectiu d'exiliats republicans, en especial a les trajectòries femenines i infantils.

El qüestionari de treball, totalment obert, sense estructurar, es va preparar a partir de la lectura de la bibliografia i l'hemerografia específica. L'enregistrament es va realitzar en tres sessions.

El relat va ser transcrit íntegrament per l'autor de l'entrevista pràcticament després de ser realitzada. Posteriorment aquesta versió va ser rellegida a partir d'una nova audició de la cinta enregistrada i es va rellegir el text amb la informant per tal que aquesta hi pogués fer les esmenes que considerés adients tot justificant-les. El text final és el resultat de la transcripció més les esmenes finals de la informant. La història de vida s'ha transcrit tot mantenint la màxima fidelitat a la narració dels esdeveniments. La bona capacitat de transferència d'informació de la testimoni ha fet innecessària una incidència massa agressiva sobre el text, la qual cosa podria suposar desvirtuar l'experiència narrada tot deformant-la: únicament s'han afegit alguns verbs que la testimoni havia elidit, s'han corregit comptats gal·licismes i castellanismes i s'han afegit alguns signes de puntuació. Per agilitzar la lectura s'ha prescindit de notes a peu de pàgina.

La transcripció de la història de vida es presenta en lletra cursiva, mentre que l'estudi es fa en lletra rodona per discriminar perfectament què és allò que ens explica la informant, la subjecte dels esdeveniments, del que analitza i contextualitza l'historiador.

Cronològicament, els fets s'estenen des de la sortida de Castellar del Vallès, el gener de 1939, fins al retorn al punt d'origen, des de Navata, via Barcelona, a finals de febrer del mateix any.

Temàticament, el relat de Dolores Comellas consta de quatre grans apartats: la gestació i la gènesis del projecte d'èxode, el trànsit, l'estada a can Vell Mas, a Navata, i el retorn a Castellar del Vallès

L'enfocament que es dona als temes presenta un caràcter marcadament quotidià, de percepcions bàsiques i d'aspectes que abasten l'entorn, els successos vitals diaris i les relacions humanes. La testimoni evoca una experiència traumàtica que, un cop interioritzada i assumida, és relatada amb tota naturalitat, amb molt pocs judicis de valor, sincerament i serena. Sense referències a qüestions polítiques o militars, a vegades aquestes percepcions traspuen l'angoixa causada per la impotència de no poder fer res a fi de capgirar la situació i la forta dosi de patiment, tant personal com col·lectiu.

La narració ens ha estat referida espontàniament, seqüenciada i ordenada cronològicament, sense excessives regressions que poguessin distorsionar o alentir el discurs.

Dolores Comellas en un acte commemoratiu a Castellar l'octubre de 2001. AMC.

Detectem limitacions de continguts en el relat, perfectament explicables per l'edat de la informant, que condicionava l'abast dels espais vitals i la coneixença dels esdeveniments més genèrics. També hem localitzat imprecisions cronològiques i espacials, que es reconeixen fàcilment, assumibles pel distanciament cronològic dels fets que ens relata i pel desconeixement, més que per la voluntat de falsejar, que es poden resoldre amb facilitat.

Pel que fa al rigor i a la versemblança de la història de vida, un cop contrastada amb altres fonts primàries (documentals i orals) i amb altres materials de referència (bibliogràfics, hemerogràfics), es constata que el discurs manté coherència amb els elements d'anàlisi consultats.

En cap moment la informant no havia valorat la seva trajectòria vital com un element que tingués cap mena d'importància més enllà de la seva experiència personal; per això no n'havia parlat pràcticament mai ni tampoc hi havia atorgat un valor històric. Considerava que eren uns fets personals, quasi íntims, dels quals no es podien extrapolar o inferir aspectes col·lectius, sense valor per a les altres generacions, una mena de raresa fruit dels esdeveniments que li va tocar viure i que no es podran repetir mai més. Per tant, no cal referir-ho. És, en aquest cas, un silenci sense cap connotació política ni la voluntat de callar per oblidar.

Ben allunyat de plantejaments polítics o ideològics, el relat de vida ens mostra unes motivacions de fugida, d'expatriació, alienes a la participació en el conflicte. És un seguiment de l'actitud adoptada per una figura masculina (marit, pare, altres familiars), una inèrcia voluntària o induïda, sense cap plantejament ideològic i que, sense unes conviccions, davant una situació vital molt complicada en un entorn desconegut i poc acollidor, decideixen exiliar-se, malgrat les conseqüències que podria suposar. De l'exposat anteriorment, se'n desprenen un qüestió: es tenia en compte la incidència particular que podria tenir sobre els infants la decisió d'exiliar-se?

L'abandonament de l'espai vital propi i l'èxode que efectua Dolors Comellas i la seva família cal conceptuar-los com un moviment migratori temporal, pendular, d'origen bèl·lic i ideològic dins del conjunt de l'èxode i l'exili republicà de 1939. Ara bé, aquest darrer no és un fet singular, sinó que s'emmarca en la dinàmica de grans desplaçaments de població produïts en el segle xx com a resultat de l'ascensió de règims autoritaris, de conflictes armats localitzats i de les dues guerres mundials, dels quals aquests són conseqüència. Aquests fenòmens provoquen variacions de les línies frontereres i la desaparició i l'aparició d'alguns estats que generen moviments demogràfics. També les zones de combat i els fronts de guerra originen la sortida temporal de la població no combatent i, al final, el resultat d'alguns conflictes en què els guanyadors causen deportacions massives, així com la fugida de persones que rebutgen viure en indrets on s'havien instal·lat règims autoritaris, perfilen aquesta visió de trànsits demogràfics que s'adeqüen a les noves relacions polítiques.

Aquest caràcter de temporalitat és una característica comuna a bona part del mig milió de persones que creuen la frontera el gener / febrer de 1939, dues terceres parts de les quals havien retornat, per raons diverses, al territori de l'Estat espanyol l'any 1940.

El testimoniatge evidencia la necessitat de comprendre l'exili des de la multidisciplinarietat de matèries perquè no és un fenomen unívoc que afecta, tant individualment com col·lectiva, tota la dimensió dels refugiats. També suggereix una imatge d'heterogeneïtat, de multitud d'itineraris, situacions i estadis produïts per la provisionalitat, la inestabilitat, la imprevisió, les incoherències i les contradiccions.

La història de vida de Dolors Comellas és indicativa pel que fa al conjunt de trajectòries vitals dels republicans espanyols durant l'èxode i l'exili, concretament amb relació al perfil femení i infantil, i és representativa pel que fa a l'èxode i a l'exili local.

Tot i que gradualment van apareixent noves aportacions sobre aquest període, encara es troben prou ancorades en l'estudi de l'exili d'elit, polític i intel·lectual, sense parar gaire atenció en la gran massa anònima d'exiliats amb motivacions singularitzades i no sempre anàlogues a les dels grups dirigents. Si bé són numèricament majoritaris, la seva visibilitat ha estat pràcticament nul·la.

Si ens adrecem al gènere memorialístic escrit pels exiliats, constatem que són d'autors masculins i d'un nivell social i econòmic de classe mitjana o superior. Per tant, el coneixement de les actituds majoritàries provindrà d'aquests autors amb les prevencions que cal adoptar. Val a dir que sí que hi ha hagut un cert interès per l'anàlisi d'alguns sectors d'aquest exili de base, concretament dels elements més polititzats de la classe obrera, amb el propòsit de veure les relacions amb els dirigents, més enllà d'un interès per si mateixos. Queda, doncs, plantejar-se l'estudi de les dones i dels infants com a elements propis que permeten caracteritzar i analitzar globalment el fenomen de l'èxode i de l'exili.

MONTESINOS

Recordi... per Catifes - Banderes
Tapisseria - Cortinatges
Moquetes - Cobrellits

Gràcia, 18 • Tel. 93 725 43 08 • SABADELL

L'ÈXODE CAP A FRANÇA DE DOLORS COMELLAS I LLINARES

A principis de 1939, nosaltres ja volíem marxar cap a França amb tota la família de la plaça Vella, la meva tia, Rosa, l'onclo, Jaume, i els de cal Nas Ratat. I amb aquestes, arriba el Llorenç Fontanet que venia de Manresa perquè s'havia dissolt la companyia de l'exèrcit on servia, i ens diu: "Però què feu?" Li vam explicar que ens preparàvem per anar cap a França. Diu: "Cap a França? si la gent, la gent va corrent per les carreteres, va a peu i... si no hi arribareu. Jo? Jo no? Jo em quedo aquí. I passi el que passi". I és clar, la Lola, com que era la nòvia d'aquest, diu: "Doncs jo tampoc no marxo". La seva mare tampoc volia marxar si havia de deixar tota sola la seva filla aquí. I el pare igualment.

Jo ja m'havia quedat a dormir a la plaça Vella per marxar a les sis del dematí. I resulta que ve la meva mare amb el meu pare i diu: "Aquesta nit no hem dormit. I ens ho hem pensat i no volem marxar". I no vam marxar.

Uns dies després, una dona va ser la promotora, amb bona intenció, que marxéssim cap a França. Allà a la baixada de Palau hi havia una família i a la mare li deien la Magdalena del Rieral. El seu home era Emili Galimany. Tenien una filla que es deia Rosita, i dos fills, el Serafi i el Ton. I el Ton estava de xofer a l'exèrcit i portava un camió. I era casat amb una dona, que vivien al Passeig, i que es deia Justa. I bueno, arriba en Ton amb el camió i diu: "Tenim la gent de l'altre bàndol, els feixistes, molt a la vora... i noi, hauríem de marxar". I aquesta dona, la mare d'aquest, del Ton, era una dona molt exagerada, diríem, i li va dir a la meva mare: "Ai, Pepeta, els moros maten a la gent, que hi ha gent per les cunetes", I bueno, "I que violen les dones i les criatures i les maten". I diu: "Ai, amb el Ton hem dit que ens n'aniríem cap a França. Si voleu venir...?" La meva mare espantada perquè tenia un cuadro de Sant Jaume matamoros, que estava dalt d'un cavall blanc i el tenia a l'habitació. I els moros allà demanant clemència. I bueno, doncs, esgarriada perquè li feien por. Sigui per la... de la manera que van vestits i això, i no n'havia vist mai cap de moro. Però, bueno, doncs, vam dir doncs que marxàriem.

Bueno, agafem un sac amb roba i una cabra que teníem i ens pugem dalt el camió. Era un camió militar amb veles. Hi havia aquesta família, la Magdalena i l'Emili Galimany, la filla i el seu nen, el Miquel, la Justa, la seva filla Josefina, el Ton, la Teresa Puigdelloses, que li deien de Sant Llorenç, el seu home, el Joan, nosaltres tres [el Camil Comellas, la Josepa Llinares i la Dolors Comellas] i una dona que vivia al Passeig davant la Guàrdia Civil que li deien la Pasionària i el seu noi. I em sembla que ningú més. Els meus germans no hi eren. L'Enric i el Franz eren a la guerra, al front. I bueno, ens n'anem. Agafem el camió que semblava militar i vam anar cap a Granollers i amunt, cap a Girona i llavors vam anar... com si anéssim a Banyoles. I vam arribar a un poble que es diu Navata.

El viatge va durar un dia, no recordo veure res de fora, ni riuades de gent ni que ens paréssim cap vegada. No podíem veure gaire cosa perquè la plataforma anava tancada.

I arribem en allà, a Navata, i és clar, el Miliu i el meu pare i aquest home, l'home de la Teresa, la mare del Puigdelloses, se'n van anar a l'ajuntament, i van anar amb el nunci dient-li que nosaltres ens n'anàvem cap a França i que havíem de fer nit allà. Si ens donarien un pues-

to. I ens van donar un garatge, un garatge amb persiana d'aquelles que tiren amunt. La vam deixar un parell de pams enlaire i vam dormir allà amb sacs i ells també portaven algun matalàs, però nosaltres a sobre del sac, allà a terra, la cabra al costat de la porta perquè poguéssim respirar. I ens vam quedar a dormir. I quan ens vam llevar al matí, la meva mare diu: "Ai senyor, jo no vull marxar no, perquè... I si ve l'Enric i nosaltres no hi som? Què faran? I l'Enric que no està gaire bo", Perquè quan era petit havia tingut bronquitis. Diu: "Doncs què faran quan trobaran la casa si no hi som nosaltres? Mira, nosaltres ens quedem". I ells se'n van anar amb el camió.

El meu pare al dematí quan ens vam llevar, va anar a l'ajuntament amb el nunci. Li va dir: "Bueno, mireu, us tornem la clau, però nosaltres no ens n'anem a França perquè tenim dos nois que són a la guerra, diu, I si venen què?" Diu: "Bueno, però nosaltres no podem tornar ara cap avall, perquè...no tenim diners". Diu: "Bueno, ja us buscarem una casa de pagès", Diu, "Que l'home és fora, s'ha amagat", Diu, "I només hi ha dones i un xicotet d'uns setze anys o disset que fa de zagal", Diu, "I vos ajudeu a la terra en aquest noi i a les vaques. La dona, la vostra dona, doncs que els ajudi si ha de repassar la roba o rentar els plats o el que sigui, i la nena, doncs la nena no pot fer res". I ens porta en una casa que en deien a can Vell Mas.

I arribem allà, tot tancat i barrat. I truca la porta. I surten per dalt l'àvia i una filla. "I què, què voleu?" Diu: "L'autoritat, sóc el nunci", Diu: "Aquí us porto aquesta família", Diu: "Els hi heu de donar una habitació i un llit. I l'home

que ajudi el zagal que teniu i la dona doncs si ha de repassar la roba i fer la feina una mica de la cuina, de rentar els plats o de lo que sigui i la nena doncs, la nena no pot fer res". Diu "Els heu d'acollir". Diu: "I baixeu a obrir la porta!". I van baixar, van obrir la porta i l'àvia doncs mala cara, la dona és clar, gent que no coneixes, doncs mala cara que et portin una família allà. I la mare diu: "Ai senyor, diu, aquesta àvia ja arrufa el nas". I el nunci li contesta: "Tan és que l'arrufi com que no l'arrufi". Diu: "L'autoritat diu que us han d'acollir. I aquí no hi ha més, no hi ha res més". I, bueno, sí, sí, vam entrar, ens van ensenyar l'habitació, vam deixar les coses que dúiem i bueno, i ens van donar el cuarto de darrere. I, bueno, vam estar allà uns dies. El meu pare que no li agradava la terra doncs mira, anar a treballar una mica la terra, ajudar aquest xicot i jo amb l'àvia. Llavors ja ens van acollir una mica més bé quan ens van conèixer. La meva mare els ajudava a rentar els plats i els cosia els mitjons del xicot o feia un pedaç en uns pantalons. I ens hi vam estar unes tres setmanes, màxim quatre. I és clar, ja anaven passant les tropes que guanyaven la guerra i els altres anaven tirant endarrere. Anaven dient: "Quina columna és aquesta? No sabeu quina columna és?". "No, no. Nosaltres ja anem a la guerrilla, nosaltres ja anem dispersats, ja ens n'anem cap a França". "I on són els altres?". Diu: "Aquí, a deu quilòmetres".

I allavors, quan van haver passat la primera foguerada, ja havien marxat els republicans, doncs allavors d'aquella gent va tornar l'home. I ell era al cantó dels Pirineus i quan havien de donar un missatge de perill posaven unes estovalles a l'estenedor amb una miqueta de carena que feia, que es veia l'altra banda, bastant lluny, i posaven unes estovalles vermelles i el dia que alguna vegada havia vingut a la nit, doncs, quan hi havia al migdia les estovalles vermelles, allavors eren blanques. I alguna vegada havia vingut. Nosaltres sense enterar-nos, és clar, venia d'amagat, venia la nit i llavors de bon dematí tornava a marxar o es quedava allà amagat. Ho feia perquè no volia anar a la guerra, perquè no eren partidaris de la República.

D'aquesta família no recordo els cognoms, només els noms. A la casa jo hi vaig anar fa molts anys amb una noia d'aquí Castellar, amb la Pepita Blancaflor, i vam anar durant una Setmana Santa, un Divendres Sant. I jo li vaig dir: "Per què no anem aquí, en aquest poble, a veure aquesta masia, can Vell Mas?". Perquè jo, doncs, em va quedar el record d'aquesta masia. I la una es deia Matilde i l'altra es deia Palmira i l'altra es deia Quimeta. El zagal no sé qui era, no sé com es deia perquè ell era foraster, no era de la casa. I la dona tampoc no me'n recordo com es deia, però allavors hi vam anar amb aquesta noia. Hi havia la Quimeta i una cunyada que era la dona del noi. El noi ja era mort com la Palmira i la Matilde. I aquesta dona era vídua i tenia dos nois.

Unes setmanes després de l'arribada dels nacionals a la frontera, a finals de febrer de 1939, vam decidir tornar a Castellar. Per tenir uns cèntims i poder tornar, vam vendre la cabra. I de la cabra ens en van donar deu duros de plata. I se la va quedar aquella gent [els de can Vell Mas]. El meu pare es va posar d'acord amb els de la casa i amb el nunci i ens van portar en un camió des de Navata a Figueres. I d'aquí, també en camió, a la Rambla de Barcelona, prop del monument a Colón. A Barcelona hi vam arribar de matinada. Hi havia molta gent que tornava. Allí ens van deixar. Vam dormir un parell d'hores al final de la Rambla, sobre l'acera. El meu pare va llogar un carro de paleta i amb les coses que portàvem vam anar fins a la plaça de Catalunya i

vam agafar el tren i vam anar fins a Sabadell, a l'estació del "centro". I d'allà, a peu, fins a la Creu Alta, que hi teníem familiars, una tia, i vam reposar una estona, fins l'arribada de la Vallesana que ens va portar fins a Castellar.

Quan vam arribar a casa, aquí al carrer de l'Ermot, estava clausurada. Durant les jornades posteriors a l'entrada dels nacionals a Castellar havien registrat la casa i la canalla havia fet trencadissa de vidres. L'ajuntament, per evitar el saqueig i les malifetes, va fer segellar la porta amb dos taulells i va fer treure els mobles. I vam agafar tot el feto i ens en vam anar a casa la meva tia Rosa, allà a la plaça Vella, i ens van deixar dormir a l'entrada fins que vam poder arreglar la casa.

El meu pare va demanar a l'ajuntament on eren els mobles. Li van contestar que al col·legi de les Hermanes, de les monges, aquí a la Tolrà. I li facilitaren la seva recuperació. Amb el nunci van anar a reconèixer-los. La sala gran de les monges era tota plena de mobles, de roba de casa.... els matalassos en un cantó, les calaixeres en un altre, els llits...tot ordenat per tipus de mobles. I els vam recuperar.

Les altres famílies que ens havien acompanyat en la fugida, excepte la de Ton Galimany, van tornar més tard a Castellar. En Ton Galimany, la Justa i la Josefina van seguir camí i van passar a França i s'hi van establir.

Els Puigdelloses van tornar a Castellar i van anar a viure a can Serrador. De la Pasiònaria i del seu fill mai més se'n va sapiguer res.